

کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس... (۱)

در کتابخانه مجلس شورای ملی که بصورت یکی از غنی‌ترین گنجینه‌های کتب خطی فارسی درآمده است مجموعه‌ی بنام کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس موجود است و زیلا به اجمال به معرفی آن میپردازم.

مجموعه مورد بحث مشتمل بر آمارهای است از سکنه شهر رضوی اعم از مرد و زن، کوچک و بزرگ و... با ضبط جمیع حرفتها و صنعتها و عدد منازل و مساکن ایشان. این مجموعه در ۲۲۴ صفحه و به قطع ۳۰ × ۲۰ سانتیمتر روی کاغذ بسیار اعلی و با خطی خوش نوشته شده است. تنظیم کننده مطالب و آمار کتاب «زین العابدین ابن مرحوم شاهزاده حاجی محمد ولی میرزا» از فارغ التحصیلان مدرسه دارالفنون بوده و به دوران سلطنت ناصرالدینشاه آنرا تنظیم و تحریر کرده است.

۱- در کشور ما در گذشته به مسئله آمارمانند خیلی از مسائل دیگر توجه لازم نشده است. در دوره سلطنت، سلاطین قاجار مخصوصاً بعد سلطنت طولانی ناصرالدینشاه اندک التفاتی به موضوع آمار شده و پس از تأسیس دارالفنون اغلب محصلین و فارغ التحصیلان این مرکز علمی در صد جمع آوری تعداد نفوس شهرهای مختلف برآمده‌اند و دفترچه‌ها و آمار مختلفی راجع به شهر تهران و سایر شهرها تهیه کرده‌اند که اغلب آنها در حال حاضر نیز موجود است.

آمارگیری بطریق علمی از سال ۱۳۳۵ در ایران انجام شده و در آن سال سرشماری نفوس کل کشور بوسیله وزارت کشور (اداره کل آمار عمومی) بعمل آمده و در سال ۱۳۳۹ سرشماری نمونه‌ای کشاورزی و در تابستان ۱۳۴۲ سرشماری صنعتی انجام یافته است.

در مقدمه کتاب شرحی در دو صفحه با خط نستعلیق بسیار زیبا نوشته و فواصل بین خطوط را تذهیب و نقاشی نموده است ، مقدمه ۱۸ سطری اول مجموعه بدین صورت است:

هوالمعز

بعد از حمد الهی و درود ناامتناهی بروان پاك سيدلولاك و ائمه هدی عليهم التحية والثناء این کتابی است مشتمل بر عدد سکنه مشهد رضوی که مفصلاً و مشروحاً از مرد وزن ، کوچک و بزرگ ، پیرو جوان ، کور و بینا ، فقیر و توانگر ، عارف و عامی ، گمنام و نامی با ضبط جمیع حرفتها و صنعتها و عدد منازل و مساکن ایشان که بر حسب امر قدر قدرت اقدس همایون شاهنشاه جمجاه فریدون ابوالمظفر ناصر دین مبین المنصور بتأیید رب العالمین روح العالمین فداه بنواب مستطاب اشرف ارفع والارکن الدوله العلیه العالیه والی و فرمانفرمای مملکت خراسان و سیستان فراهم آمده و مرتب گشته و بنده کمترین زین العابدین ابن مرحوم شاهزاده حاجی محمدولی میرزا تربیت یافته مدرسه مبارکه دارالفنون که از خانه زادان حقیقی دولت جاوید نشان و چاکران نواب معظم ولایت در سال فرخنده فالبارس نیل خجسته تحویل با نهایت اهتمام و کمال مجاهدت و سعی تمام در صدد اتمام و انجام این خدمت شایسته و شایان برآمد . الحمدلله والممنه که از میمنت اقبال و فرطالع مسعود سرکار اعلیحضرت بندگان اقدس همایون شهر یاری و حسن کفایت و یمن التفات والا در نهایت خوبی و انتظام بانجام رسید امید چنانست که در پایه سریر اعلی متحلی به زیور قبول افتد.

این شرح با خط نستعلیق بسیار زیبار در دو صفحه روبروی هم نوشته شده (هر صفحه ۹ سطر و جمعاً ۱۸ سطر) اطراف صفحات اول و دوم تذهیب کاری شده و فواصل بین خطوط نقاشی شده است.

بعد از مقدمه در بالای صفحه سوم شکل تاج کیانی نقش شده و زیر آن دایره مذهبی کشیده شده و دوشیر که بر پشت هریک خورشیدی قرار گرفته و دستهای خود را بردایره نهاده و ایستاده اند ترسیم شده است. داخل دایره چنین نوشته شده است: «السلطان بن السلطان بن السلطان والخاقان بن الخاقان بن الخاقان السلطان ناصر الدین شاه قاجار .»

در زیر دایره نوشته شده است : «بسم الله الرحمن الرحيم . کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس حضرت رضویه علیه آلاف الثناء والتحیه است . حاصل جمع کل نفوس ۵۷۲۸۷»

ذیل صفحه را ستون بندی کرده و در ۱۶ ستونی که ترتیب داده اند (بقیه صفحات کتاب نیز بهمین صورت ستون بندی شده است) در هر ستون مشخصات و تعداد نفوس محله های مختلف مشهد و آمار آنها را نوشته اند . در همین صفحه که شماره يك بالای آن گذاشته شده است ستونهای ذیل دیده میشود :

حاصل جمع خانه های صفحه ۲۱- حاصل جمع نوکرها ی صفحه ۳- نفر- حاصل جمع رعایای صفحه ۱۸- حاصل جمع مردان صفحه ۱۹۴- حاصل جمع زنان صفحه ۱۱۷- حاصل جمع پیران صفحه ۷۷- حاصل جمع جوانان صفحه ۲۳۴- حاصل جمع صانعین- حاصل جمع اغنیاء صفحه ۱۳- نفر- حاصل جمع فقراء صفحه ...- حاصل جمع پسران صفحه ۴۲- حاصل جمع دختران صفحه ۳۴- حاصل جمع اطفال رضیع صفحه ۵- حاصل جمع مجاورین صفحه ۵- حاصل جمع ناقصین صفحه ...-

در این صفحه مشخصات «آستان ملائک پاسبان حضرت ثامن الائمه علیه آلاف الثناء و التحیه و مسجد جامع و مدارس متعلقه بآستان قدس نشان و نفوس خدام آن» نوشته شده و طبق آماری که تهیه شده این مشخصات بدست آمده است :

حاصل جمع کل خانه ها ۷۶۶۸- حاصل جمع کل نوکرها ۱۲۷۹- حاصل جمع کل رعایا ۵۳۱۴- حاصل جمع کل مردها ۱۷۳۶۷- حاصل جمع کل زنها ۲۰۰۴۶- حاصل جمع کل پیران ۹۵۶۰- حاصل جمع کل جوانان ۲۵۹۵۴- حاصل جمع کل صانعین ۴۷۳۵- حاصل جمع کل اغنیاء ۱۲۰۲- حاصل جمع کل فقراء ۱۰۰۶- حاصل جمع کل پسران ۷۸۱۵- حاصل جمع کل دختران ۷۸۰۵- حاصل جمع کل اطفال رضیع ۲۰۹۸- حاصل جمع کل مجاورین ۸۲۵- حاصل جمع کل ناقصین ۴۰ .

در این کتاب از شش محله بنام ۱- سراب ۲- سرشور ۳- عید گاه ۴- پائین خیابان ۵- نوقان ۶- بالاخیابان نام برده شده و اسامی کلیه صاحبان خانه ها و اماکن

قید گردیده است. مثلاً در ستون اول صفحات اول و دوم از محله سراب ذیل ردیف خانه‌ها اسامی این اشخاص آورده شده است :

سرکار والا رکن الدوله فرمانفرمای مملکت خراسان و سیستان - جناب مؤتمن الملك متولی باشی آستانه - جناب مستشار الملك - جناب غنی الاقباج حاجی میرزا نصرالله مجتهد سلمه الله - جناب آقای حاج شیخ عبدالرحیم مجتهد العصر والزمانی - جناب آقای امیرزا احمد مجتهد دام‌مطله - جناب آقای میرزا ذبیح الله - جناب آقای حاجی میرزا هدایت الله امام جمعه - جناب آقای حاجی شیخ محمد تقی پیشنماز - مشهدی صادق نوکر - حاجی میرزا بابای مستوفی آستانه - کربلائی قربان نوکر دیوان - کربلائی شفیع رعیت - عبدالله زرگر - کربلائی شفیع، حلوائی - حاجی حسین، فقیر - عبدالله، قصاب - غلامرضا، شماع - کربلائی اسمعیل، شرابف - رضاقلی، هیمه کش - حاجی افغان، پیلهور - یارمحمدخان ایلیخانی، نوکر دیوان متمول و مالک - الله یارخان، نوکر دیوان، متمول - کربلائی باقر، فقیر، مجاور - حسن خان افشار، کلاهدوز.

سی و هفت صفحه مجموعه به محله سراب اختصاص داده شده و از صفحه ۳۸ تا ۶۹ مشخصات محله سرشور ذکر شده و پس از آن محله عیدگاه تا صفحه ۱۰۹ کتاب را اشغال کرده و بعداً محله پائین خیابان از صفحه ۱۱۰ تا ۱۵۵ و سپس محله نوقان از صفحه ۱۵۶ تا ۱۹۷ و در آخر محله بالاخیابان آورده شده و از صفحه ۱۹۸ تا صفحه ۲۲۳ اختصاص به توضیح مشخصات محله ششم داده شده است.

در صفحه ۲۲۴ يك صفحه بعنوان متمم و ضمیمه آورده شده و چنین نوشته است: « ضمیمه کتابچه تعداد نفوس و متمم آن . صورت تعداد مدارس و مساجد و تکایا و کاروانسرا و تیمچه‌جات و حمام و آب‌انبار و کارخانجات شالبافی و شرابف خانه و غیره و باغاتی که در هر یک از محلات مشهد مقدس و ارض اقدس واقع و دایراست . » و پس از آن جدولی حاوی ۹ ستون بشرح صفحه بعد ترتیب داده است.

ذیل صفحه ۲۲۴ نوشته شده است:

سایر کارخانجات داخله در شهر از قبیل شیشه‌گری و کاشی‌سازی و پیله‌کشی و کوزه‌گری و دباغی و غیره ۲۲ - فوج فدوی که مشغول حفظ و حراست ارگ هستند و در

قراولخانه‌های ارگ متفرقند .

فوج چهارم تبریز که مشغول حفظ و حراست شهر هستند و در قراولخانه‌های شهر متفرقند . قراولخانه های ارگ ۲- توپجیانی که در میدان توپخانه مشغول خدمت و متفرقند ۱۰۰ نفر- قراولخانه های شهر ۳۵- . در صفحه اول و آخر کتاب مهر «تقدیمی محسن امینی مجدی بکتابخانه مجلس مقدس شورای ملی- آذرماه ۱۳۱۸ خورشیدی» دیده میشود .

حاصل جمع محللات ۶	حاصل جمع مندانس ۱۴	حاصل جمع مساجد ۹۴	حاصل جمع کتاب ۵۹	حاصل جمع کاروانسراها و تیمچه ها ۴۹	حاصل جمع حمامها ۴۹	حاصل جمع آب انبارها ۵۱	حاصل جمع کاروانسراها و خانقاهها ۱۳۳	حاصل جمع بنیادین ۹۷
محلله سراج	۲	۳۴	۱۴	۵	۱۵	۱۰	۱۲	۱۳
محلله شورشور	ندارد	۹	۱۰	۳	۶	۱۰	۲	۱۳
محلله قیادکاه	۲	۱۶	۱۷	۹	۷	۸	۲۸	۳۴
محلله پانچین جیبان	۱	۲۲	۹	۱۶	۶	۷	۵۶	۵
محلله نوقان	۶	۱۷	۶	۱۴	۸	۸	۱۸	۱۲
محلله بالاجیبان	۱	۱۶	۸	۱	۳	۷	۲	۲۲